

ბაგრატის ტაძარში დაკრძალული ქალბატონის იდენტიფიკაციისათვის

2009 წლის 5 აგვისტოს ქართული ტელევიზიები და საინფორმაციო სააგენტოები იტყობინებოდნენ უნიკალური არქეოლოგიური აღმოჩენის შესახებ: ქუთაისში, ბაგრატის საკათედრო ტაძრის ფუნდამენტის გამაგრებითი სამუშაოების დროს, ტაძრის დასავლეთ კარიბჭის შიგნით, მიკვლეულ იქნა, სავარაუდოდ, ჩვენი წელთაღრიცხვის VIII-IX საუკუნეებით დათარიღებული სამარხი. იგი ეკუთვნოდა უცნობ, წარჩინებულ ქალბატონს და გამოირჩევა თავისი მდიდარი ინვენტარით, რაც იშვიათია აღნიშნული ხანის ქრისტიანული სამარხებისთვის. ქალბატონი შემკული იყო ოქროს საყურეებით (სხვა ვერსიით, დიადემის საკიდებით), ლალისა და ფირუხის თვლიანი ბეჭდებით, ოქროს და მინის სამაჯურებით და სხვა მდიდრული აქსესუარებით. სამარხის წინასწარი ზედაპირული შესწავლა უკვე იძლეოდა იმის მტკიცების საშუალებას, რომ იგი ეკუთვნოდა დიდგვაროვან ქალბატონს სამეფო ოჯახიდან.¹

რადიო თავისუფლების ცნობით, ისტორიკოსი დავით ბერძენიშვილი ფიქრობს, რომ დიდგვაროვანი ქალის სამარხი ეგრის-აფხაზეთის დედოფალს უნდა ეკუთვნოდეს. ამ მოსაზრებას იგი ორი გარემოებით ხსნის – სამარხში ბევრი ძვირფასი სამკაულია, დიდგვაროვანი ქალბატონი კი ტაძრის დარბაზში დაუკრძალავთ.²

ქუთაისის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელი, ომარ ლანჩავა ხაზს უსვამს, რომ ქრისტიანული ხანის მსგავსი მდიდრული სამარხი საქართველოში დღემდე არ არის აღმოჩენილი. მეცნიერის ინფორმაციით, სამარხი VIII საუკუნეს განეკუთვნება და მდებარეობდა იმ ტაძარში, რომელიც ამ ადგილზე ბაგრატის კათედრალის აგებამდე (X-XI სს.) მდგარა.³

სააგენტო ინტერპრესნიუსის განცხადებით, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს თავმჯდომარე ნიკოლოზ ვაჩიშვილი ვარაუდობს, რომ სამარხი ეკუთვნის ეგრის-აფხაზეთის სამეფოს რომელიმე დედოფალს, რომლის დადგენაც შესაძლებელია.⁴

ოდნავ მეტი ინფორმაციაა განთავსებული რუსულ ინტერნეტ საიტებზე, გამომდინარე ტელე-იმედის ინფორმაციიდან, რომელიც ვერ დავძებნე ქართულ ინტერნეტ საიტებზე. ამ ინფორმაციიდან ვიგებთ, რომ ბაგრატის ტაძარში

დაკრძალული ქალბატონი, სპეციალისტა წინასწარი ვარაუდით, დაახლოებით 50-55 წლისა და 165 სმ. სიმაღლის უნდა ყოფილიყო.⁵

უნიკალურ აღმოჩენას გამოეხმაურა სეპარატისტული აფხაზეთის დე ფაქტო საგარეო საქმეთა მინისტრი სერგეი შამბაც (პროფესიით ისტორიკოსი), რომელმაც არ გამორიცხა, რომ ბაგრატის ტაძარში დაკრძალული ბანოვანი მართლაც ერთ-ერთი აფხაზი დედოფალი იყო. შამბაც განმარტებით, ეს რეალურია, რადგანაც VIII-IX საუკუნეებში აფხაზეთის სამეფოს დედაქალაქი ქუთაისში იყო. სააგენტოების ინფორმაციით, შამბაც ვერსია დაადასტურა თბილისში მოღვაწე აფხაზური წარმოშობის ისტორიკოსმა ზურაბ ანჩაბაძემაც.⁶

დაგეგმილია მიცვალებულის ჩონჩხი გამოკვლევა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ლაბორატორიაში, ხოლო ოქროს ნივთები ქუთაისის ისტორიულ მუზეუმში განთავსდა. ანთროპოლოგების და სხვა სპეციალისტებისგან შემდგარი ჯგუფის გამოკვლევა დაადგენს ამ წარჩინებული ქალბატონის ანთროპოლოგიურ ტიპს, ასაკს და სხვა ყოფით დეტალებს. ასევე დაწვრილებით იქნება შესწავლილ მისი სამკაულები, ანალოგების მოძიების თვალსაზრისით.

ქართულმა სატელევიზიო არხებმა ასევე გადმოსცეს ინფორმაცია მიცვალებულის დაკრძალვის წესის შესახებ, რომელიც შემდეგ წერილობითი სახით ვერსად მოვიპოვე, კერძოდ: მიცვალებული დაკრძალული იყო ქრისტიანთათვის უჩვეულო წესით: მას ფეხები ჰქონდა გადაჯვარედინებული კოჭებთან და ერთი ხელი ედო მკერდთან, ხოლო მეორე მენჯთან. აღნიშნული დამიდასტურა სატელეფონო საუბარში არქეოლოგმა, იულონ გაგოშიძემ (რისთვისაც მას მადლობას მოვახსენებ), რომელმაც სამარხი თავად მოინახულა გათხრის პროცესში. მასვე გავუზიარე ჩემი წინასწარი ვარაუდი სამარხში დაკრძალული ქალბატონის ვინაობის შესახებ. ამჯერად, იგივე ვარაუდი მინდა გავუზიარო მკითხველსაც, თუმცა ვიმეორებ, ეს მხოლოდ წინასწარი ვარაუდია და იგი ემყარება, პირველ რიგში, საისტორიო წყაროთა ცნობებს და გარკვეულ არქეოლოგიურ რეალებს. ეს ვარაუდი შეიძლება დაადასტუროს ან უარყოს ცხედრის ლაბორატორიულმა შესწავლამ, რომელიც იმედია, მოკლე ხანში დასრულდება.

ჩემი აზრით, ბაგრატის ტაძარში აღმოჩენილი საფლავი უნდა ეკუთვნოდეს აფხაზთა მეფის, ლეონ II-ს (755-800 წწ.) დედას, რომელიც ხაზართა ხაკანის ასული იყო.

რას ემყარება ჩემი მოსაზრება?

საქმე ისაა, რომ „მატიანე ქართლისა“-ს ცნობით, აფხაზეთ-ეგრისის მეფე ლეონ II, აფხაზთა ერისთავის, ლეონ I-ის (დაახ. 720/730-740 წწ.) ძმისწული, ხაზართა ხაკანის („მეფის“) ასულის შვილი იყო. ლეონ II-მ

სწორედ ამ ნათესაური კავშირის წყალობით, ხაზართა შემწვობით, თავი დააღწია ბიზანტიაზე დამოკიდებულებას, თავი მეფედ გამოაცხადა და დაიკავა ეგრისი, ანუ მთელი დღევანდელი დასავლეთ საქართველო: „ხოლო რაჟამს მოუძღურდეს ბერძენნი, გადგა მათგან ერის-თავი აფხაზთა, სახელით ლეონ, ძმის-წული ლეონ ერისთავისა, რომლისად მიეცა სამკვდროდ აფხაზეთი. ესე მეორე ლეონ ასულის წული იყო ხაზართა მეფისა, და ძალითა მათითა გაადგა ბერძენთა, დაიპყრა აფხაზეთი და ეგრისი ვიდრე ლიხამდე, სახელი-იღვა მეფე აფხაზთა“.⁷

ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, ლეონმა VIII საუკუნის 80-იანი წლების დასაწყისში ეგრის-აფხაზეთის სამეფო 8 ადმინისტრაციულ ერთეულად, საერისთავოდ დაჰყო; მანვე ააშენა ქუთაისის ქალაქი და ციხე-სიმაგრე და აფხაზეთის სამეფო ტახტი ქუთაისში გადმოიტანა.⁸

აქედან გამომდინარე, სრულიად შესაძლებელია, რომ ბაგრატის ტაძარში აღმოჩენილი სამარხი სწორედ ლეონიდების სამეფო დინასტიის დედამთავარს, ხაზართა ხაკანის ასულს ეკუთვნოდეს. ბუნებრივია, რომ მას მნიშვნელოვანი როლი უნდა ეთამაშა ხაზართა ხაკანის მიერ ლეონ მეფისათვის პოლიტიკური მხარდაჭერის აღმოჩენის საქმეში.

ჩემ მოსაზრებას მხარს უჭერს საკითხის ქრონოლოგიური მხარეც – ლეონ II მოღვაწეობდა VIII ს-ის მეორე ნახევარში; 70-იანი წლების მიწურულს, 80-იანი წლების დასაწყისში, ხაზართა დახმარებით, თავი აფხაზთა მეფედ გამოაცხადა და დედაქალაქი ქუთაისში გადმოიტანა. გორაზე, რომელზედაც დღეს ბაგრატის ტაძარი დგას, გაშენდა ლეონიდების სამეფო სასახლე და, როგორც არქეოლოგიურად დასტურდება, იქვე აიგო ბაზილიკური ტიპის ეკლესია, რომლის ნართექსშიდაც უნდა ყოფილიყო დაკრძალული აღნიშნული ქალბატონი. იმდენად, რამდენადაც არქეოლოგთა მიერ სამარხი თარიღდება VIII-IX საუკუნით, სრულიად ლოგიკურია ვიფიქროთ, რომ ეს შეიძლება იყოს ლეონ II-ს დედის, ხაზართა ხაკანის ასულის საფლავი.

გარდა ქართული საისტორიო წყაროების მონაცემებსა და ქრონოლოგიაზე დამყარებული მეცნიერული ლოგიკისა, არსებობს ერთი გარემოებაც, რომელიც მხარს უჭერს ჩემი მოსაზრების მართებულებას. კერძოდ, ვგულისხმობ მიცვალებულის დაკრძალვის წესს. როგორც ზემოთ ითქვა, ქალბატონს ფეხები ჰქონდა გადაჯვარედინებული, ერთი ხელი ედო მკერდთან, ხოლო მეორე მენჯთან. არქეოლოგთა განმარტებით, ასეთი დაკრძალვის წესი ქრისტიანთათვის უჩვეულოა და საქართველოში, აფხაზეთის ჩათვლით, დადასტურებული არ არის. სწორედ ამ გარემოებამაც მაფიქრებინა, რომ ბაგრატის ტაძარში დაკრძალული დიდგვაროვანი ქალბატონი უნდა იყოს ეთნიკურად არა ადგილობრივი (გინდაც ქართული, გინდაც აფხაზური),

არამედ უცხო წარმოშობის და სწორედ მისი დაკრძალვის წესის უკან უნდა იმალებოდეს მისივე, ეთნიკური თუ არა, ეთნიკურ-გეოგრაფიული წარმომავლობა მაინც. ყოველ შემთხვევაში, ცხედრის სრულ ანთროპოლოგიურ გამოკვლევამდე, ამგვარ ვარაუდს წინ არაფერი უდგას.

რადგან აფხაზთა მეფის დედის დაკრძალვის წესზე ვსაუბრობთ, პირველ რიგში ვნახოთ რა მდგომარეობაა ამ მხრივ თვით აფხაზეთში. რამდენადაც ჩემთვის ცნობილია, აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორიაზე გამოკვლეული სამარხებიდან ფეხებგადაჯვარედინებული მიცვალებულის სამარხი აღმოჩენილია წებელდაში, აბგიძრახუს გვიანანტიკური ხანის ორ სამარხში (№9 და №54). ამგვარი დაკრძალვის წესში, წებელდის სამარხის გამთხრელი აფხაზი არქეოლოგი მ. თრაფში სარმატული დაკრძალვის ტრადიციას ხედავს.⁹

მეცნიერებაში კამათია იმის შესახებ, თუ რამდენად „სარმატულია“ ფეხებგადაჯვარედინებული დაკრძალვის წესი და რამდენად შეიძლება ეს იყოს მიცვალებულის ეთნიკური წარმომავლობის ინდიკატორი.

მაგ. რუსლან არსანუკაევი წერს, რომ მცდარია სპეციალური ლიტერატურაში გამოთქმული აზრი,¹⁰ თითქოს ისეთი დეტალები, როგორცაა ხელის მტევნის დასვენება მენჯზე და ფეხების გადაჯვარედინება სარმატული (ირანულენოვანი) ტომების დაკრძალვის წესის მახასიათებელი ნიშნებია და ისინი ჩრდილოეთ კავკასიის მთისწინა რაიონებში ამ უკანასკნელთა შეღწევას ადასტურებენ. მისივე თქმით, დაკრძალვის წესის აღნიშნული დეტალები ფართო ანალოგიებს პოულობენ ძირძველ ადგილობრივ (*საუბარია ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ტერიტორიაზე; ნ. ნ.*) დაკრძალვით ნაგებობებში არა მხოლოდ ჩვ. წელთაღრიცხვით I ათასწლეულში,¹¹ არამედ ჩვ. წელთაღრიცხვამდე II ათასწლეულშიც.¹² როგორც ჩანს, კავკასიაში მათ ძალიან ძველი ტრადიცია აქვთ. რ. არსანუკაევის აზრით, სრულიად სწორად აღნიშნავდა ვ. ბ. კოვალევსკაია,¹³ რომ ჩრდილოეთ კავკასიის სამაროვანთა განხილვისას, ისეთი დეტალები, როგორცაა გადაჯვარედინებული ფეხები და ხელის მტევნის მენჯზე დასვენება არ შეიძლება განიხილებოდეს, როგორც სარმატული (ირანული) გავლენის ნიშანი.¹⁴

ამავე აზრისაა მ. მოშკოვა, რომელიც წერს: „პრინციპს „საფლავის ფორმა – ეთნოსი“ არ ეხმარება წესის არც ისეთი მიკროდეტალები, როგორცაა ფეხების გადაჯვარედინება, ან ხელების დასვენება მენჯის ძვლებზე, თეძოებზე. როგორც სამართლიანად აღმიშნავდა ი. ს. კამენეცკი,¹⁵ ფეხების გადაჯვარედინების წესმა ყველაზე დიდი გავრცელება ჰპოვა თავიდან (ძვ. წ. I ს – I ს. ახ. წ.) ყუბანზე მეოტებთან (11,1%), სარმატებთან კი მხოლოდ II-III სს. ახ. წ. მაგრამ ამ შემთხვევაშიც ეს ნიშანი შეადგენს 7%-ზე ნაკლებს (366 სამარხიდან). ვფიქრობ, რომ არც მეოტებისთვის და არც სარმატებისთვის

წესის ეს დეტალი არ შეიძლება განხილულ იქნას, როგორც ეთნიკური ნიშანი. ყველაზე დამაჯერებლად გვეჩვენება მისი დაკავშირება რომელიმე რელიგიურ წარმოდგენებთან, რომელთა მიხედვითაც, ნათესავები ზოგიერთი თავიანთი მიცვალებულისთვის ფეხების შეკერას აუცილებლად მიიხრევიდნენ“.¹⁶

ვფიქრობ, სწორი უნდა იყოს არსანუკაევის და მოშკოვას მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ფეხებგადაჯვარდინებული, მენჯზე დასვენებული ხელის მტევნით დაკრძალვის წესი არ შეიძლება მივაკუთვნოთ რომელიმე კონკრეტულ ეთნოსს და იგი დაკავშირებული უნდა იყოს გარკვეულ რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებთან, რომელიც გავრცელებული უნდა ყოფილიყო ჩრდილოეთ კავკასიისა და მისი მთისწინეთის ტერიტორიაზე, ხანგრძლივი ისტორიული დროის მანძილზე, სხვადასხვა ხალხებში, ურთიერთზეგავლენის წყალობით.

რაც ჩვენთვის, ამჯერად, ყველაზე მნიშვნელოვანია, აღნიშნული დაკრძალვის წესი გავრცელებული ყოფილა ჩრდილოეთ კავკასიისა და მის მთისწინეთში ჩვენთვის საინტერესო პერიოდშიც, როგორც არაქრისტიან, ასევე ქრისტიან მოსახლეობას შორის.

არქეოლოგიურ ლიტერატურაში დმიტრიევსკის სახელით ცნობილი სამაროვანი¹⁷ ეკუთვნოდა ბინადარ და ნახევრადბინადარ ალანო-ბოლგარულ მოსახლეობას, რომელიც ე. წ. სალტოვო-მაიაცკის, ანუ ხაზართა ხაკანატის კულტურას განეკუთვნება (განფენილია მდ. სევერსკი დონეცის ტყე-სტეპებში). დმიტრიევსკის სამაროვანის სამარხთა ძირითადი მასა IX საუკუნით თარიღდება. აღნიშნულ სამაროვანზე 25-დან 50 წლამდე ქალთა სამარხების უმრავლესობაში, რომლებიც ამულეტებით იყვნენ შემკულნი, მიცვალებულებს ფეხები ჰქონდათ გადაჯვარდინებული (ე. ი. შეკრული), ან კიდევ კიდურები ნაწილობრივ, ან მთლიანად ჰქონდათ დაზიანებული. როგორც ცნობილია, ეს იმის ნიშანია, რომ ცოცხლებს სურდათ, მიცვალებული მაქსიმალურად გაეუვნებელყოთ და არ მიეცათ მისთვის საფლავიდან წამოდგომის შესაძლებლობა.¹⁸ ჩანს, რომ ყველაზე საშიშად ითვლებოდნენ ამულეტისანი ქალები, ანუ ისინი, ვინც განსაკუთრებული ზებუნებრივი ძალით იყვნენ დაჯილდოვებულნი და რომელთა ძალის სიკვდილის შემდეგ დასუსტება სასურველად ითვლებოდა. სავარაუდოდ ეს ქალები სახლის ქურუმები უნდა ყოფილიყვნენ.¹⁹

ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილ კატაკომბურ სამაროვანში (VIII-XII სს.) დაკრძალულ მიცვალებულთა დიდ ნაწილს ფეხები გადაჯვარდინებული ჰქონდა.²⁰ როგორც ცნობილია, ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ტერიტორია ხაზართა ხაკანატის სიძლიერის დროს (VIII-X სს.) მის შემადგენლობაში შედიოდა.

რაც შეეხება ქრისტიანულ სამარხებს: ჩრდილოეთ კავკასიაში, კერძოდ დაღესტნის რესპუბლიკის შამილის რაიონის სოფ. ურადას (ავარეთი) ქრისტიანულ სამაროვანში დაფიქსირებულია ქრისტიანთა დაკრძალვის ფაქტები წვივებში გადაჯვარედინებული ფეხებით (№2, 3, 4 და 5 სამარხები). ურადას სამაროვანი სპეციალისტა მიერ დაახ. X-XIV სს-ებით თარიღდება.²¹ დაღესტნის ეს ნაწილი, ავარეთი, ხაზართა ხაკანატის მნიშვნელოვან ცენტრს წარმოადგენდა.

ახლა დავუბრუნდეთ ისევ ბაგრატის ტაძარში დაკრძალულ ქალბატონს. ის ფაქტი, რომ ეს ქალბატონი ქრისტიანი იყო, ეჭვს არ იწვევს, რადგან იგი „ბაგრატამდელი“, VIII საუკუნის ტაძრის ნართექსში იყო დაკრძალული. შუაბიზანტიურ პერიოდში დიდგვაროვან საერო პირთა (როგორც მამაკაცის, ასევე ქალის) დაკრძალვა მიღებული იყო სწორედ ეკლესიის ნართექსში (და არა ნაოსში, დარბაზში, როგორც ამას ზოგიერთები შეცდომით ფიქრობენ).²²

ისიც ნათელია, რომ ამ ქალბატონის სამარხის ინვენტარი და დაკრძალვის წესი მას განასხვავებს იმავე პერიოდის საქართველოში აღმოჩენილი ყველა სხვა ქრისტიანული სამარხისაგან. ინვენტარის (სამკაულების) შემთხვევაში უნდა დაველოდოთ სპეციალისტთა დასკვნებს, თუ სად, იმდროინდელი მსოფლიოს რომელ ნაწილში დაეძვინებოდა მას ანალოგები; მაგრამ რაც შეეხება დაკრძალვის წესს, ვფიქრობ აშკარაა, რომ ფეხებგადაჯვარედინებული და ხელის მტევნის მენჯზე დასვენების ნიშნებით იგი უნდა დაუკავშიროთ ჩრდილოეთ კავკასიას, კერძოდ კი ხაზართა ხაკანატს (ვიმეორებ, არა ეთნიკურად), რომელიც VIII საუკუნეში იმ რეგიონის უმთავრეს პოლიტიკურ ძალას წარმოადგენდა.

როგორც ზემოთ ითქვა, ფეხებგადაჯვარედინებული დაკრძალვის წესი არ შეიძლება დავაკავშიროთ ერთ რომელიმე ეთნოსთან და იგი ჩრდილო კავკასიაში გავრცელებულ ძველ რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებთან უნდა იყოს კავშირში. ის, რომ ქრისტიანი ქალბატონის დასაფლავების წესში ეს წარმართული მიკროდეტალი იჩენს თავს, ვფიქრობ არ უნდა იყოს დიდი დაბრკოლება. საქმე ისაა, რომ აფხაზეთში გამოთხოვილ ხაზართა ხაკანის ასულს, ლეონ II-ს დედას, უეჭველად თან გამოჰყვებოდა როგორც ხაზართა ხაკანატის ელიტის ნაწილი (მაგ. დედამძუძე და მისი ოჯახი), ასევე შედარებით დაბალი ფენის საკმაო რაოდენობით წარმომადგენლები, მოსამსახურეთა სახით. სრულიად დასაშვებია, რომ აფხაზეთის სამეფოს დედოფლის, ხაზართა ხაკანის ასულის დაკრძალვის ქრისტიანული ცერემონიალის ეთნოგრაფიული „გაფორმება“ – ფეხების გადაჯვარედინება მოხდა მისი თანმხლები ხაზარი ელიტის და მოსამსახურეთა მონაწილეობით, რომელთაც თავიანთი, ანუ ხაკანატის ტერიტორიაზე გავრცელებული ჩვევების თანახმად, ფეხები გადაუჯვარედინეს მიცვალებულს (სრულიად

შესაძლებელია, რომ ეს მოსამსახურეები არც იყვნენ ქრისტიანები). აქვე უნდა გავითვალისწინოთ ის პოლიტიკური გარემოებაც, რომ ლეონ II-ს აფხაზეთ-ეგრისში გამეფება სწორედ ხაზართა დახმარების ხარჯზე გახდა შესაძლებელი და აქედან გამომდინარე, აფხაზეთის სამეფო კარზე ხაზართა გავლენა საკმაოდ დიდი უნდა ყოფილიყო.

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას შემდეგი: ქართულ საისტორიო წყაროებსა („მატიანე ქართლისა“, ვახუშტი ბაგრატიონი) და წინასწარი არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე, ბაგრატის ტაძარში 2009 წლის 4 აგვისტოს აღმოჩენილი დიდგვაროვანი ქალბატონის სამარხი, ჩემი ვარაუდით, უნდა ეკუთვნოდეს აფხაზეთ-ეგრისის მეფის, ლეონ II-ს დედას, ხაზართა ხაკანის ასულს, რომელიც გარდაცვლილა აფხაზეთ სამეფოს დედაქალაქის ქუთაისში გადმოტანის შემდეგ (VIII ს-ის 80-იანი წლების დასაწყისი) და დაკრძალულა მისი შვილის მიერ აგებული ლეონიდების დინასტიის საგვარეულო ტაძრის ნართექსში, რომლის ნაცვლადაც, შემდეგ, ბაგრატის საკათედრო ტაძარი აიგო.

¹ http://rustavi2.com/news/news_textg.php?id_news=33035&pg=1&im=main&ct=0&wth

² <http://www.tavisupleba.org/content/article/1793229.html>

³ იქვე.

⁴ http://www.interpressnews.ge/ge/index.php/permalink/105804.html&hd_line=1

⁵ <http://www.patriarchia.ru/db/text/713877.html>; <http://www.pravoslavie.ru/news/31469.html>
და სხვ.

⁶ http://www.abkhaziya.org/news_detail.html?nid=23595;

<http://www.interpressnews.ge/ge/index.php/permalink/105914.html>

⁷ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, სიმ. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1955, გვ. 251.

⁸ ვახუშტი, ქართლის ცხოვრება, IV, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ. 1973, გვ. 796.

⁹ Трапш М. М., Культура цебельдинских некрополей. Труды, Т. 3, Тб., 1971, ст. 121; მითითებულია ირმა ბერძენიშვილის შრომიდან: ი. ბერძენიშვილი, ქრისტიანობის გავრცელების საკითხი აფხაზეთში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით (IV-VIII სს), დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, ხელნაწერის უფლებით, თბ. 2006, გვ. 120.

¹⁰ Виноградов В.Б. Сарматы Северо-Восточного Кавказа. Грозный, 1963. С.14; Алексеева Е.П. Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии. С.84.

¹¹ Багаев М.Х. Раннесредневековый могильник у селения Харачой // АЭС. Т. 4. 1976. С.76-80; Мамаев Х.М., Даутова Р.А. Кенхенский 1-й могильник в верховьях реки Шаро-Аргун // Памятники эпохи раннего железа и средневековья Чечено-Ингушетии. Грозный, 1981.С.15; Алексеева Е.П. Древняя и средневековая история Карачаево - Черкесии. М., 1971.С.84; Даутова Р.А. Новые материалы по средневековой археологии

горной Чечни // Археологические памятники Чечено-Ингушетии. Грозный, 1979. С.80; и др.

¹² Марковин В.И. Новый памятник эпохи бронзы в горной Чечне // ДЧИ. М., 1963. С.66, 72; Крупнов Е.И., Мерперт Н.Я. Курганы у станицы Мекенской // ДЧИ. М., 1963. С.22; Артамонова-Полтавцева О.А. Культура северо-восточного Кавказа в скифский период // СА. № XIV. 1950. С.25, 29; и др.

¹³ Ковалевская В.Б. Кавказ и аланы. М., 1984. С.79-80.

¹⁴ Р. Арсанукаев, Вайнахи и аланы, <http://www.zhaina.com/history/page,7,125-vajnakhi-i-alanu.html>; ზემოთ ჩამოთვლილი ლიტერატურა მითითებულია არსახუკავის შრომიდან.

¹⁵ Каменецкий И. С. Население Нижнего Дона в I—III вв. н. э. Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. М., 1965. С.14.

¹⁶ М. Г. Мошкова. К вопросу о катакомбных погребальных сооружениях как специфическом этническом определителе. История и культура сарматов. Саратов, 1983 г. Ст. 29-30

¹⁷ Плетнева С А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М., 1989; Она же. Средневековые амазонки в европейских степях // Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья I тысячелетия н.э. Воронеж, 1983. С. 14-15.

¹⁸ Плетнева С А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М., 1989. С. 183-191.

¹⁹ С.А. Плетнева. "Амазонки" как социально-политическое явление. "Культура славян и Русь". М., 1998 г., стр. 529-537; იხ. ვებ-გვერდზე: http://liberea.gerodot.ru/a_hist/amazon02.htm.

²⁰ ОАК за 1888 г. С. ССIII - ССIV; Круглов А.П. Археологические раскопки в Чечено-Ингушетии летом 1936 г. // Зап. ЧИНИИИЯЛ. Т. I. Грозный, 1938. С.12.

²¹ Патимат Тахнаева. Христианская культура средневековой Аварии (VII-XVI ВВ.) в контексте реконструкции политической истории; Диссертация на соискание ученой степени канд. исторических наук. Махачкала, 2001 იხ. ინტერნეტ გვერდზე: http://www.krotov.info/history/10/3/avar_03.htm

²² R. Ousterhout, Master Builders of Byzantium. University of Pennsylvania Museum Publications, 2008, p. 119.